

हिन्दुस्थानी संगीत

सुख निधान

चरण शरण सुखनिधान

(काळाची पावले ऐकू येऊ लागली म्हणजे भाविक अंतःकरणात अशाच उर्मी उठत असतील --)

राग : ललत ताल : त्रिताल (मध्य लय)

पदकमलि नत माधवा मन ॥ ध्रु ॥

चरण शरण सुखनिधान सुखाधान ।

मनि अजि तव सतत ध्यान ।

का सन्निध मोचन क्षण ॥ १ ॥

(अंतरा)

धाव धाव शांतिसदन ।

दावि चरण गलितग्राण ।

मां पाहि हत-तनमन ।

मिटति नयन दिसति चरण ।

नुरत भान ॥ २ ॥

(पं. भातखंडेकृत हिंदुस्थानी संगीत पद्धति (क्रमिक पुस्तक मालिका, हिंदी आवृत्ती, हाथरस प्रकाशन) चौथी पुस्तक, पृ. ५०३, वरील 'दिर दिर तनन तन देरे यारे' या तराण्याच्या स्वरलीपीनुसार वरील पदाची स्वरलीपी ठेवावयाची)

स्वरलेखन पुढीलप्रमाणे

राग : ललत ताल : त्रिताल (मध्य लय)

म री

प द

ग मे ग नि री ग म म मे --- म - ग ग
क म लिनं त मा ऽ ध वा ऽ ऽ ऽ म ना च र

मे ध मे म ग म ध नि सांसांसांसां री नि - ध
ण श र ण सु ख नि धा ऽ ना सु ख नि धा ऽ ना

म ध - म - - म म म म म म ग म म ग
सु खा ऽ धा ऽ ना म नि अ जि त व स त त ध्या

- ग म ध सां - सांसां री नि ध मं म म ग री
ऽ ना कां ऽ स ऽ नि ध मो ऽ च न क्ष णा प द

(अंतरा)

ग - ग म - ध सांसां सांसां - सां सांसां री री
धा ऽ व धा ऽ व शां ऽ ति स द ना दा ऽ वि च

सांसां नि री ग री - सां सां नि री नि - ध म म
रण ग लि त त्रा ऽ णा मां ऽ ऽ पा ऽ हि ह त

ध म म म म म ग ग म ध सांसां सांसां री नि
त न म ना मि ट ति न य ना दिस ति च र णा

ध म ध म - म ग री
नुरत भा ऽ ना प द

संगीताचे घटक : स्वर व लय- काही चिंतनीय प्रश्न

१) स्वर व लय हे संगीताचे दोन घटक. पैकी स्वर श्रुतिग्राह्य पण लय श्रुतिग्राह्य नसून बुद्धिग्राह्य, असे सांगितले जाते. स्वराला अधिष्ठानभूत जसा ध्वनी (नाद) असतो तसाच तालवाद्यातून वगैरे स्फुटित होणारा आणि लयतत्त्वाचा प्रत्यय आणून देणाराही विशिष्ट ध्वनीच असतो. या लयप्रत्यायक वा लयनिर्मातृक ध्वनीचे लयप्रत्ययाच्या प्रक्रियेतील स्थान कोणते?

२) उपरिनिर्दिष्ट तालवाद्यांच्या वगैरे ध्वनीचा उपयोग न करताही केवळ स्वरनिर्मातृक ध्वनी ऐकू येत असताना लय जाणवते की नाही? नसेल तर लयतत्त्वाला केवळ बुद्धिग्राह्य (म्हणजे श्रुतिनिपेक्ष) कसे व का मानावयाचे? जाणवत असेल तर या प्रक्रियेचे नेमके स्वरूप काय? तालनिरपेक्ष (म्हणजे लयप्रत्यायक आघातजन्य ध्वनीची अपेक्षा न ठेवता) केवळ स्वरनिर्मातृक ध्वनीच्या संदर्भात लय कशी जाणवते?

३) संगीतात लयनिर्मातृक तालवाद्योत्पन्न ध्वनीचे स्वरनिर्मातृक कंठोत्पन्न वा वाद्योत्पन्न ध्वनीशी बहंशी साहचर्य वा सहकार्य दिसून येते. इतकेच नव्हे तर स्वरनिर्मातृक ध्वनीप्रमाणे लयनिर्मातृक ध्वनी देखील (म्हणजेच आघातजन्य ध्वनी-ताल-) नाना परींनी निर्माण केला जातो. तालांचे निरनिराळे प्रकार आणि प्रत्येक तालाचे विविध अलंकार म्हणजेच या नानाविध परी. या नानाविध परींचे वा प्रकारांचे, लयीचा प्रत्यय येण्याच्या प्रक्रियेतील नेमके स्थान कोणते? हे प्रकार आवश्यक की उपकारक? त्यांच्यामुळे लयीच्या विशिष्ट अंगांचा, अंशांचा, घटकांचा वगैरे प्रत्यय येतो म्हणून ते आवश्यक; की एकूण लयीचाच प्रत्यय त्यांच्यामुळे सुगम होतो म्हणून ते उपकारक? हे प्रकार आवश्यक नसून उपकारकहोत असे मानले तरी लयीचा प्रत्यय केवळ श्रुतिनिरपेक्ष, बुद्धिग्राह्य हे म्हणणे निखालसपणे कसे बरोबर ठरते?

४) स्वर व लय या संगीताच्या दोन घटकांपैकी स्वरप्रत्यय श्रुतिग्राह्य आणि लयप्रत्यय मात्र केवळ बुद्धिग्राह्य असे म्हणत असताना संगीताच्या व्यवहारात मात्र लयप्रत्यायक ध्वनीचा सहकार वा सहचार स्वरप्रत्यायक ध्वनीशी बहंशी विद्यमान असतोच. स्वर व लय हे दोन घटक स्वरूपतः निराळे असले तरी स्वर व लय यांचे मीलन, एकीकरण म्हणजे संगीत हे जर खरे असेल तर या दोन घटकांचा प्रत्यय आणून देणारे दोन वेगळ्या स्वरूपाचे पण दोन ध्वनीच (स्वरनिर्मातृक व लयनिर्मातृक) मीलित वा एकीकृत होऊन संगीताचे शरीर घडवितात असे मानणे योग्य नव्हे काय?

५) तबला आदि तालवाद्ये स्वतंत्रपणे जेव्हा वाजविली जातात त्यावेळी लयीचा प्रत्यय तालवाद्यातील विशिष्ट ध्वनीच प्रामुख्याने आणून देतात. तथापि, त्याही वेळी संगीताच्या या व्यवहारात स्वरप्रत्यायक ध्वनीचा सहकार तेथे असतो या वस्तुस्थितीचा अर्थ काय करावयाचा?

६) तबला आदि तालवाद्ये संगीताच्या व्यवहारात सुरात लावून घेण्याची अवश्यकता वाटते; त्यातही लयनिर्मातृक ध्वनीचे म्हणजेच तालाचे संगीत निर्मितीतील विशिष्ट स्थान सूचित होत नाही काय?

७) ज्या ठिकाणी स्वरोत्पादक ध्वनीला महत्त्व नाही अशा नृत्यात देखील लय-ताल यांचा संबंध येतो. तेथे लयनिर्मातृक ध्वनीचा सहकार-सहचार कुणाशी होतो? हालचालींशी, गतिप्रकारांशी असेच समजावयाचे काय? या नृत्यात संगीतातील स्वराशी (ध्वनीशी नव्हे) सरूप वा समस्तरीय असलेले तत्त्व कोणते?

८) अशा स्थितीत लय हे तत्त्व 'केवळ बुद्धिग्राह्य' या विधानाचा नेमका रेखीव अर्थ काय?
९)स्वर म्हणजे ध्वनी नव्हे. स्वर म्हणजे संस्कारित ध्वनी. नेमके सांगावयाचे तर ध्वनीतून प्रत्ययाला येणारा 'विशिष्ट ध्वनीरूप' (विशिष्ट ध्वनी किंवा नाद हे ज्याचे रूप, आकार आहे असा) *संस्कार, हे जर खरे असेल तर या स्वराचा प्रत्ययही पूर्णतः श्रुतिगम्य नसून तोही अंशतः बुद्धिग्राह्य असतो (आणि हा अंशही उपेक्षणीय नसतो) असे म्हटले तर चूक होईल काय?

१०)लय तत्त्व हे पूर्णतः बुद्धिग्राह्य नसते तर श्रुतिग्राह्यही असते (आणि हा अंशही उपेक्षणीय नसतो),हे म्हणणे वरील म्हणण्याला पूरक ठरू शकेल काय?

११) स्वर म्हणजे संस्कारित ध्वनीच असल्याने त्याचाही प्रत्यय आधीच्या निर्माणावस्थेत व नंतरच्या निर्मितावस्थेत श्रुतिग्राह्यच असतो; उलट लय देखील विशिष्ट ध्वनिनिर्मित असल्याने तितक्यापुरता म्हणजे आधीच्या निर्माणावस्थेत तिचा प्रत्यय श्रुतिग्राह्य असला तरी अंततः व फलतः म्हणजे निर्मितावस्थेत तो बुद्धिग्राह्य असतो; आणि हाच स्वर व लय यांच्या प्रत्ययातील भेद होय. म्हणूनच स्वर श्रुतिग्राह्य व लय बुद्धिग्राह्य असे म्हटले जाते; हे स्पष्टीकरण स्वीकारूनही लयतत्त्वाची निर्माणावस्थेतील श्रुतिग्राह्यता नाकारता येत नाही, आणि म्हणूनच तिचे हे वैशिष्ट्य समजून घ्यावे लागते हे म्हणणे युक्तिसंगत नव्हे काय?

१२) लय हे सौंदर्याचे एक स्वरूप; स्वर हे दुसरे. या दोन स्वरूपांचा प्रत्यय संगत, मीलित, संहत स्वरूपात येणे म्हणजे संगीत. हा संमीलित प्रत्यय म्हणूनच आनंददायक होतो. कारण त्यात मूलभूत घटकांचे रसन होते, ते समरस होतात. हे म्हणणे बरोबर वाटते काय?

१३) नृत्य, गीत,वाद्य हे संगीताचे तीन प्रधान आविष्कार. संगीताची ही तीन रुपडी घटकभूत तत्त्वांच्या संमीलनातूनच आकारास येतात. घटकांच्या प्राधान्यावरून त्यांच्यात भेद संभवतात. हा निष्कर्ष योग्य वाटतो काय?

**

(*संस्कारः संस्काराचे प्रकार - शब्दाचा शब्दावर,(साहित्य);ध्वनीचा ध्वनीवर(संगीत),मातीचा मातीवर(शिल्प),रेषा व बिंदू यांचा रेषा व बिंदू यांवर(चित्र), हालचालींचा- गतिप्रकारांचा-हालचालींवर-गतिप्रकारांवर(नृत्य).

संस्कार सामान्यतः तीन प्रकारे होतो. - चढविणे वा मिळविणे, काढणे वा वगळणे,वाढविणे. हा त्रिविध संस्कारही घटकद्रव्यावर त्याच घटकद्रव्याचा होत असतो. उदा. शब्दावर शब्द चढविणे. न्यायादि शास्त्रांत सांगितलेले 'संस्कारः त्रिविधः वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति', हे संस्काराचे विवेचन ध्यानात घेता चढविण्याचा भावनेशी, काढण्याचा वेगाशी आणि वाढविण्याचा स्थितिस्थापकतेशी अन्वय जोडता येऊ शकेल. 'संस्कारो हि गुणान्तराधानमुच्यते' हे संस्काराचे स्वरूप तर वरील तीनही प्रकारांत स्पष्टच दिसते.)

(By: Vaidya Shrinivas P. Hirlekar.)

